

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Clerc, Louis; Mikkonen, Simo

Title: Kansainvälistymisen haaste : opetusministeriö opiskelijavaihdon järjestäjänä sodanjälkeisen kauden Suomessa

Year: 2022

Version: Published version

Copyright: © 2022 Suomen historiallinen seura ry

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Clerc, L., & Mikkonen, S. (2022). Kansainvälistymisen haaste : opetusministeriö opiskelijavaihdon järjestäjänä sodanjälkeisen kauden Suomessa. *Historiallinen aikakauskirja*, 120(2), 191-204. <https://doi.org/10.54331/haik.131364>

Louis Clerc ja Simo Mikkonen

Kansainvälistymisen haaste

Opetusministeriö opiskelijavaihdon järjestäjänä sodanjälkeisen kauden Suomessa

"Stipendiohjelmien laajentamiseen on monia ilmeisiä syitä. Ohjelmat ovat halpoja ja tehokkaita. Ne tarjoavat mahdollisuuksia tehokkaaseen kielenopiskeluun ja edistävät tietojen vaihtoa ja uusien virikkeiden leviämistä eri aloille. Niiden merkitys ammatillisen ja tieteellisen pätevyyden lisääjänä on kiistaton. Ne edistävät oikeiden käsitysten syntymistä vieraista maista ja myötävaikuttavat pysyvien kansainvälisten ystävyyss- ja yhteistyösuhteiden syntyyn."

Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunta, 16.1.1964¹

Toista maailmansotaa seuranneina vuosikymmeninä korkeakoulutus laajeni länsimaissa ja ihmisten liikkuvuus lisääntyi merkittävästi.² Nämä kaksi ilmiötä nivoutuvat yhteen erilaisten vaihto-ohjelmien kautta, jotka levisivät myös Suomeen. Kylmän sodan kontekstissa tunnetuimmat vaihto-ohjelmat toteutettiin suurvaltojen kanssa. Marek Fields kuvaa hyvin, miten ASLA-Fulbright-ohjelmaa alettiin kehittää

vuodesta 1948 lähtien.³ Kirjassaan *Suurlähtetäällä suurvallassa: Suomen diplomatia Washingtonissa*, suurlähtetäällä Jukka Valtasaari muistuttaa ASLA-Fulbright-vaihto-ohjelman merkityksestä Yhdysvaltojen ja Suomen välisissä suhteissa: "Asla-Fulbright-vaihdossa kävi 3500 suomalaista sillä seurauksella, että Fulbrightin nimestä tuli suorastaan käsite suomen kieleen."⁴ Ville Pernaa taas kuvailee väitöskirjassaan, kuinka opetusministeriön Neuvostoliittoinstituutin kautta lähti vuoden 1969 jälkeen vuosittain 100-200 suomalaista opiskelijaa vaihtoon Neuvostoliittoon.⁵ Kansainvälinen vaihto (opiskelijoiden, tutkijoiden, taiteilijoiden, nuoriso- ja harjoittelijoiden vaihto) ulottui kylmän sodan Suomessa suurvaltoja laajemmalle. Kansainvälisten vaihtojen kannalta merkittävää oli sekä kaupallinen toiminta että kolmas sektori. Kummankin osalta tutkimusta on erityisen vähän. Poikkeuksena on lähinnä Terttu Mämmelän tutkimus *Youth for Understanding* -järjestön toiminnasta Suomessa⁶ sekä Suomi-Neuvostoliitto-Seuran (SNS) järjestämien vaihtojen käsittely osana seuran historiikkaa.⁷

1 OPM, Cei Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 59-64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, PM, Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan ehdotus Suomen kansainvälisten stipendisuhteiden laajentamiseksi, 16.1.1964. Opetusministeriön arkisto oli artikkelia kirjoitettaessa jakaunut Kansallisarkiston ja Valtioneuvoston kanslian arkiston välille. Kiitämme lämpimästi Valtioneuvoston kanslian Sanna Varvas-Tanskasta ja Jussi Eskolaa heidän avustaan. Lisäksi kirjoittajat haluavat kiittää nimettömiä arvioitsijoita heidän oivaltavista ja tarkkanäköisistä kommentistaan.

2 Ludovic Tournes & Giles Scott-Smith, *Global Exchanges. Scholarships and Transnational Circulations in the Modern World*. Berghahn Books 2017.

3 Marek Fields, *Lännestä tuulee. Britannian ja Yhdysvaltojen propaganda kylmän sodan Suomessa*. Art House 2019, 186. Ks. myös Mikko Majander, *Demokratiaa dollareilla, SDP ja puoluerahoitus pulataloudessa 1945-1954*. Otava 2007, 219-234. Jukka Tarkka toteaa, että vuonna 1970 liki puolet Suomen hallituksen ministereistä oli ollut ASLA-stipendiaattina (Jukka Tarkka, *Karhun kainalossa. Suomen kylmä sota, 1947-1990*. Otava 2012, 104-106).

4 Jukka ja Etel Valtasaari, *Suurlähtetäällä suurvallassa. Suomen diplomatia Washingtonissa*. Docendo 2013, 51.

5 Ville Pernaa, *Tehtävänä Neuvostoliitto. Opetusministeriön Neuvostoliittoinstituutin roolit suomalaisessa politiikassa 1944-1992*. Otava 2002, 157-158. Opiskelijoita oli toki lähtenyt Neuvostoliittoon aiemminkin, mutta määrä kasvoi vuodesta 1969 virallisen vaihtopöytäkirjan myötä. Neuvostoliittoon lähti opiskelijoita myös muita kanavia, kuten SNS:n kautta.

6 Terttu Mämmelä, *Kotona maailmassa. Youth for Understanding Suomessa 1958-2008*. Edita 2011.

7 Kaisa Kinnunen, *Suomi-Neuvostoliitto-seuran historia 1944-1974*. Gummerus 1998. SNS:n tapauksessa kyse oli puolivaltiontoiminnasta, sillä se ylläpiti Neuvostoliiton valtion tarjoamia stipendejä.

Tämä artikkeli keskittyy suomalaisiin julkisesti hoidettuihin vaihto-ohjelmiin ja niiden hallintoon, erityisesti opetus- ja ulkoministeriön näkökulmasta.⁸ Kyse on pääosin bilateraalista ohjelmista, joiden kautta suomalaisia korkeakouluopiskelijoita, tutkijoita ja taiteilijoita lähti ulkomaille ja ulkomaalaisia tuli Suomeen. Näihin kuului kansainvälisten järjestöjen tarjoamia stipendejä sekä Suomen kulttuurisopimusten sanelemia vaihtomuotoja. Artikkelit ei kata kaikkia Suomea koskettaneita vaihto-ohjelmia, mutta otos antaa mahdollisuuden pohtia, miten Suomen viranomaisten suhde vaihtoihin kehittyi aikana, jolloin kansainvälinen liikkuvuus merkittävästi lisääntyi. Artikkelit tarjoaa myös tietoa siitä, miten viranomaiset näkivät Suomen kansainvälisten kulttuurisuhteiden kehityksen tutkittavana ajankohtana 1940-luvun lopulta 1970-luvun alkuun.

Kylmän sodan ajan kansainvälisiä vaihtoja on tutkittu sekä niiden globaalien kehityksen⁹ että eri maiden kansallisten tapausten näkökulmista.¹⁰ Suomen osalta olemassa oleva tutkimus on kuitenkin yhä fragmentaarista. Tämä asettaa rajaukselle merkittäviä haasteita. Aiemman tutkimuksen fokus on ollut tyypillisesti yksittäisessä organisaatiossa tai maassa, esimerkiksi Neuvostoliiton kanssa tapahtuneessa vaihdossa.¹¹ Vaikka ei-valtiolliset toimijat rajataan tässä artikkelissa tarkastelun ulkopuolelle, opetusministeriön vastuulla oli huomattava osa Suomen ja muiden maiden kansainvälisestä vaihdosta. Sopimukset valmistettiin ulko- ja opetusministeriön välisellä yhteistyöllä, ja neuvottelut heijastavat opetus- ja ulkoministeriön eriäviä näkemyksiä kulttuurisuh-

teiden asemasta Suomen ulkopoliitikassa. Ministeriöiden yhdessä hoitamiin stipendiohjelmiin ja apurahoihin sisältyy sekä Suomen hallituksen ulkomaalaisille tarkoittamia että muiden hallitusten suomalaisille tarkoittamia, Suomen opetusministeriön hoitamia ohjelmia. Artikkelimme perustuu pääasiassa ministeriöiden, erityisesti opetusministeriön arkistoihin, joiden kautta tarkastelemme Suomen virkamiesten näkemyksiä kansainvälisistä kulttuurisuhteista. Samalla hahmotamme yleiskuvaa valtion roolista kehittyvällä kulttuuridiplomatian kentällä.¹²

Geopoliittinen konteksti vaikutti Suomen osallistumiseen kansainvälisiin vaihto-ohjelmiin. Sodan jälkeen valtiojohtolla oli selkeä tavoite luoda uudestaan kontaktit länteen. Samalla jouduttiin tasapainoilemaan idän kanssa. Presidentti J. K. Paasikivi näki kulttuuriset suhteet ja niihin kytkeytyvän liikkuvuuden keinona ylläpitää suhteita erityisesti lännen kanssa.¹³ Vuodesta 1948 lähtien Fagerholmin hallitus alkoi korostaa kansainvälisten kulttuurisuhteiden kaupallisia ja koulutuksellisia аспекteja. Esimerkiksi syyskuussa 1948 hallituksen iltakoulussa otettiin esille kulttuurisuhteiden kehittäminen: opetusministeri Reino Oittinen¹⁴ (SDP) korosti kansainvälisten kulttuurisuhteiden roolia Suomen maineen parantamisessa, suhteiden uudelleensolmimisessa ulkovaltioiden kanssa sekä yhteiskunnan koulutustason nostamisessa.¹⁵

Stalinin kuoleman (1953) myötä tapahtui huomattavia muutoksia myös Suomen osalta. Suomi pääsi liittymään kansainvälisiin järjestöihin, muun muassa Unescoon (1956), jolla oli tuolloin merkittävä rooli kansainvälisten kult-

8 Käytämme ulkoasiainministeriöstä muotoa ulkoministeriö.

9. Esim. Tourmes & Scott-Smith 2017.

10. Ks. esim. Andreas Åkerlund, *Public diplomacy and Academic mobility in Sweden. The Swedish institute and Scholarship programs for Foreign Academics, 1938-2010*. Nordic Academic Press 2016; Tobias Rupprecht, *Soviet internationalism after Stalin. Interaction and exchange between the USSR and Latin America during the Cold War*. Cambridge University Press 2015.

n. Pernaan väitöskirja tarkastelee Neuvostoliiton kanssa tapahtuneen vaihdon kannalta keskeistä neuvostoliittoinstituuttia (Perna 2002), ja Simo Mikkosen *Te olette valloittaneet meidät!* (SKS, 2019) on tuonut esille Neuvostoliiton kanssa käynnistyneen opiskelijavaihdon ensiaskelita 1950-luvulla.

12. Tässä artikkelissa kulttuuridiplomatia määritellään sellaiseksi valtion tai valtion vaikutuksen alla toimivien tahojen harjoittamaksi toiminnaksi, jossa kulttuuria ja kulttuurisia ilmiöitä käytetään osana valtion ulkopoliittikkaa.

13. Tuomo Polvinen, Hannu Heikkilä & Hannu Immonen, *J. K. Paasikivi. Valtiomiehen elämäntyö 4 1944-1948*. WSOY 1999, 4-8.

14. Useita kertoja opetusministerinä toiminut Oittinen tunnetaan ennen kaikkea Kouluhallituksen pääjohtajana (1950-1972). Vuosina 1957-1964 hän toimi opetusministeriön Unesco-toimikunnan/kansainvälisten stipendiasian toimikunnan puheenjohtajana.

15. Perna 2002, 45, 85. Ks. myös Marek Fields, *Defending Democracy in Cold War Finland. British and American Propaganda and Cultural Diplomacy in Finland, 1944-1970*. Brill 2020, ng-121.

tuurisuhteiden kehityksessä. Suomen kontaktipinnat ulkomaihin laajenivat samalla, kun maa pyrki kehittämään itsestään kuvaa puolueettomana, kehittyneenä ja rauhantahtoisena demokratiana. Tilanteessa, jossa Suomen puolueettomuus pysyi Neuvostoliiton vahvan roolin takia monitulkintaisena,¹⁶ kulttuurisuhteet toimivat yhtenä keinoista vahvistaa maakuvaa ja kehittää suhteita muuallekin kuin itään.¹⁷ Hallinnossa kulttuurisuhteet nähtiin myös keinona liennyttää kansainvälisiä suhteita erityisesti 1960-luvulla.¹⁸

Toisen maailmansodan jälkeen Suomen kansainväliset kulttuurisuhteet kasvoivat myös osana voimakkaasti kehittyvää kulttuuripolitiikkaa ja siihen kohdistettua yhteiskunnan modernisointipyrkimystä. Anita Kangas on kuvannut, kuinka kulttuuripolitiikka kytkeytyi sodan jälkeen osaksi suomalaisen hyvinvointivaltion rakentamista. Tavoitteena oli kulttuurin demokratisointi, joka tapahtuisi kasvavan julkisen koordinoinnin kautta.¹⁹ Myös ulkomaiset kulttuurisuhteet kytkeytyivät julkisten toimijoiden merkityksen kasvuun kulttuurikentällä.²⁰ Erityisesti 1960-luvulla hyvinvointivaltion kehittämisessä korostui "sivistysvaltion" rakentaminen, mikä vahvisti myös kulttuurikentän julkista koordinoimista.²¹ Valtion aiemmin rajallinen rooli lähinnä taiteiden mesenaattina alkoi 1960-luvulla laajentua kulttuuripolitiikkaa koordinoivaksi voimaksi.

Opetus- ja ulkoministeriön kansainvälisyystavoitteet

Pitkän uran kulttuuripolitiikan ja kansainvälisten kulttuurisuhteiden parissa opetusministeriössä

tehnyt Kalervo Siikala (Maalaisliitto/Keskusta) korosti vuonna 1976 Suomen kulttuuridiplomatialla olevan kolme tavoitetta: Suomi-kuvan edistäminen, kansainvälisten kulttuurikontaktien kehittäminen Suomen eduksi sekä maan taloudellisten, kaupallisten ja tiede- ja koulutuspoliittisten intressien ajaminen.²² Vastaavia perusteluita resurssien käyttämiselle Suomen kansainvälisten kulttuuri- ja tiedesuhteiden kehittämiseen löytyy erityisesti opetusministeriön dokumenteista. Argumentit liikkuvat kansallisen identiteetin rakentamisesta kaupallisiin syihin, ja niitä taustoittavat samaan aikaan sekä Suomen sisäinen kulttuuripolitiikan kehitys ja tarpeet että ulkopoliittiset linjaukset. Monissa dokumenteissa näkyy selkeästi perusideana Suomen avaaminen maailmalle uudelleen sodan aiheuttaman sulkeutumisen jälkeen, kulttuuripolitiikan kansainvälisten aspektien korostaminen hyvinvointivaltion kontekstissa, taloudelliset tekijät, imagokysymykset sekä Suomen yhteiskunnan kasvavaan kansainvälistämiseen liittyvät tavoitteet. Oman leimansa teksteihin tuo kylmän sodan mittaan yleistynyt sanasto, joka heijastelee sekä Neuvostoliiton käyttämää käsitteistöä kansainvälisestä ystävyydestä ja rauhaa rakastavasta kansainvälisestä yhteistyöstä että Unescon retoriikkaa kulttuurin roolista kansainvälisen rauhan peruspilarina.²³

Siikala oli 1950-luvulta lähtien keskeinen henkilö Suomen kansainvälisten kulttuurisuhteiden ideoijana ja järjestäjänä. Hän vaikutti ensin Suomen Unesco-toimikunnan puheenjohtajana, siten vuonna 1966 perustetun opetusministeriön

- 16 Suvi Kansikas, Dismantling the Soviet Security System. Soviet-Finnish Negotiations on Ending Their Friendship Agreement, 1989-91. *The International History Review* 41:1 (2019), 83-104; Juhana Aunesluoma & Johanna Rainio-Niemi, Neutrality as Identity? Finland's Quest for Security in the Cold War. *Journal of Cold War Studies*, 18:4 (2016), 51-78
17. Louis Clerc, "Gaining Recognition and Understanding on her own terms": The Bureaucracy of Finland's Image Policy, 1948-66. Teoksessa Louis Clerc, Nikolas Glover & Paul Jordan (toim.) *Histories of Public Diplomacy and Nation Branding in the Nordic and Baltic Countries*. Brill Nijhoff 2015, 145-171.
- 18 Tämä retoriikka tulee esiin Oittisen julkaisemissa puheissa ja kirjoituksissa, jotka korostavat Unescon ja kulttuurin roolia rauhan rakentamisessa: K-A R Oittisen kokoelma, kansio 17, *YK Unesco, Artikkeleita 1958-1963*.
- 19 Ks. esim. Anita Kangas, Cultural policy in Finland. *Journal of Arts Management, Law, and Society* 3:n (2001), 57-78.
- 20 Pirkkoliisa Ahponen, Kulttuuripolitiikka instituutiona, markkinoilla ja utopioissa. Teoksessa Jari Kupiainen & Erkki Sevänen (toim.) *Kulttuurintutkimus. Johdanto*. SKS 1994, 105; Ville Pernaa & Allan Tiitta, *Suomen eduskunta 100 vuotta, Osa 9 Sivistyksen ja tiedon Suomi*. Edita 2007.
- 21 Anita Kangas, Sakarias Sokka, L'imperatif de la politique culturelle finlandaise: Renforcer la nation en cultivant la population. Teoksessa Philippe Poirrier (toim.) *Pour une histoire des politiques culturelles dans le monde, 1945-2011*. Ministère de la Culture et de la Communication 2011, 222.
- 22 Keskustan ja maaseudun arkisto (KMA), Kalervo Siikalan kokoelma, kansio 1960-1970-luku kirjoituksia, esitelmiä. Keskusta-politiikka, Taide- ja kulttuuripolitiikka, kansainvälistä yhteistyötä, PM, Osastopäällikkö Kalervo Siikala Suomen kulttuuriliiton keskustelussa, 1331976
- 23 Unescon retoriikasta ks. Poul Duedahl (toim.) *A History of UNESCO. Global Actions and Impacts*. Palgrave Macmillan 2016

kansainvälisten asioiden osaston johtajana. Varsinaisen toimenkuvansa ohella Siikalan pitkän uran aikana kypsyneet näkemykset Suomen kulttuuridiplomatian tavoitteista ovat erityisen kiinnostavia. Aikana, jolloin erityisesti eduskunnassa korostettiin mieluummin kansainvälisten kulttuurisuhteiden taloudellisia ja kaupallisia aspektoja²⁴, Siikalan mukaan Suomen tuli rauhoittaa suhteensa Neuvostoliittoon. Lisäksi yhteiskuntaa tulisi hänen mukaansa uudistaa kansainvälisen kanssakäymisen kautta menettämättä kuitenkaan omaa kulttuurista identiteettiä. Tasapainon löytäminen oli Siikalan mukaan valtion koordinoiman kansallisen kulttuuripolitiikan ydintekävä. Hän tiivistä asian ministeri Johannes Virolaiselle kirjeessään huhtikuussa 1968:

Kansainvälistyvässä maailmassa Suomen hyvinvointi riippuu ratkaisevasti kyvystämme ja taidostamme tulla toimeen muiden maiden ja kansojen kanssa. Ahdas nurkkakuntaisuus ja sivistykselliset eristäytymispyrkimykset joutavat jo väistymään. Kansallinen kulttuurimme voi menestyä ja saavuttaa yleisesti arvostettuja tuloksia vain vapaan kansainvälisen kilpailun ja vaihdannan suotuisassa ilmapiirissä.²⁵

Opetusministeriön sisällä korostettiin tyypillisemmin "tiedon tuonnin" tärkeyttä, koska Suomen resurssit itsenäiselle tutkimus- ja kehitystyölle nähtiin hyvin rajallisina. Esimerkiksi vuonna 1969 kansainvälisten asioiden osaston raportissa todettiin:

Suomen osalta on erityisesti todettava, että kun meidän oma kapasiteettimme erilaisten uudistusten suunnittelemisessa on rajoitettu, osallistuminen kansainväliseen yhteistyöhön merkitse elintärkeätä tiedon tuontia. Uudistusten suunnittelussa on välttämätöntä seurata

yleismaailmallista kehitystä ja soveltaa sitä Suomen oloihin.²⁶

Koulutukseen panostamista arvioitiin kansainvälisessä kehyksessä: eristäytymisen nähtiin johtavan kehityksen hidastumiseen, mikä taas oli vastoin ministeriön tavoitteita.

Huoli Suomi-kuvasta toistui sekin ministeriössä stipendi- ja vaihtotoiminnan järjestämisen yhteydessä. Vuoden 1979 raportissa opetusministeriö kuittasi Suomi-kuvan rakentamisen kulttuurivaihdon osatekijänä ytimekkäästi: "Kulttuurivaihto-ohjelmat ovat olennaisilta osiltaan Pr-toimintaa, joka on hoidettava hyvin tai ei ollenkaan".²⁷ Lähtijöitä valmisteltiin ennen matkaa, jotta he antaisivat "oikean kuvan" Suomesta. Jo vuonna 1959 lähtijöille tarkoitettussa opetusvihossa Suomen ulkosuhteita oli kuvattu näin: "suhtautumisessamme kansainvälisiin kysymyksiin noudatamme puolueettomuuden yleisiä periaatteita."²⁸

Oittinen korosti aivan erityisesti kansainvälisen rauhan ja yhteistyön retoriikkaa, mutta myös koulutustuontia ja työväen sivistyksellistä kansainvälistymistä. Jo 1950-luvun alussa hän oli tuonut esille useilla foorumeilla työväen kansainvälistämisen tarpeen: vaikka koulutusvaihdot miellettiin ennen kaikkea korkeakouluvaihtoina, Oittinen oli niitä, jotka korostivat harjoittelun ja työväen sivistämisen merkitystä. Hänen näkemyksissään korostui työväen ja nuorison tarve saada oikea kuva maailmasta sekä Suomen tarve toimia aktiivisesti kansainvälisissä kulttuurijärjestöissä.²⁹ Opetusministeriön toiminnassa korostuivatkin lukuisat eri tason kontaktit muihin valtioihin ja kansainvälisiin kulttuurijärjestöihin: raportointi, tilastojen keräily, teknisen tiedon vienti ja tuonti sekä osallistuminen kansainvälisiin projekteihin.

24. Pernaa 2002, 45.

25. KMA, Kalervo Siikalan kokoelma, kansio Aineistoa 1957-58 ja 1962-69, Suomen UNESCO-toimikunta, Yleisradio/Suomen televisio, Opetusministeriö/Kansainvälisten asiain osasto, Siikalan kirje Johannes Virolaiselle, Kulttuuri-ideologia ja kulttuuripolitiikka, 20-4.1968.

26. OPM, Jaakko Nummisen arkisto, kansio Kansainvälinen kulttuurivaihto, -yhteistyö, 1969, 1972, PM, Kansainvälinen kulttuuriyhteistyö 1969, Kalervo Siikala, 29.1.1969.

27. OPM, Jaakko Nummisen arkisto, kansio Kulttuurisopimuspolitiikka, 1979-1984, PM, Suomen kulttuurisopimuspolitiikka 1980-luvulla, Kansainvälisten asiain osasto, 4.10.1979.

28. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 23, Suomen oloja käsittelevät monisteen ja painotuotteet (1950-1960), Vihko Tiedotuspäivät ulkomaille lähteville stipendiaateille ja asiantuntijoille, Suomen Unesco-toimikunta, 1959.

29. Ks. esim. puheet ja kolumnit kansiossa KA, Reino Oittisen kokoelma, kansio 7, Kansalaisyhteiskunta, puheita, esitelmiä, 1952-1959; ks. myös Sakari Kiuru, UNESCO-jäsenyys oli Suomelle silta avarampaan maailmaan. Teoksessa Katri Himma (toim.) *UNESCO so vuotta ja Suomi*. Yliopistopaino 1995, 15-17.

Merkittävä osa tätä erityisesti 1960-luvulla kehittyntä kansainvälistä kulttuuritoimintaa oli avun kanavoiminen kehittyviin maihin koulutus-, tiede- ja kulttuurisektoreilla. Tämä liittyi osaltaan Suomen kasvavaan sitoutumiseen Unescon toimintaan. Opetusministeriön raportissa vuodelta 1961 todettiin, että "Unescon puitteissa samoin kuin bilateraalaisella pohjalla tarjoutuvia mahdollisuuksia kansainväliseen kulttuurivuorovaikutukseen ja stipendiaattivaihdon kehittämiseen käytetään täysin mitoin h_yv äksi".³⁰ Tämä vaikutti 1960-luvun aikana vaihto-ohjelmiin, joita Suomi solmi länsi- ja sosialistimaiden ulkopuolelle. Ulkoministeriön johdolla solmittiin myös kehitysyhteistyösopimuksia. Näiden osittaisen päällekkäisyyden vuoksi opetusministeriö totesi vuonna 1979, ettei erillisiä kulttuurisopimuksia kannattaisi enää tehdä sellaisten maiden kanssa, joiden kanssa oli kehitysyhteistyösopimus. Sen sijaan opetusministeriö kehotti sisällyttämään kehitysyhteistyösopimukseen opetus-, tiede- ja kulttuurialan vaihtoa ja yhteistyötä. Tavoitteena oli siirtää kustannukset ulkoministeriölle korostamalla, että kehitysyhteistyö oli tämän vastuulla. Samalla opetusministeriö pyrki kehittämään suoria suhteita kehittyvien maiden Unesco-toimikuntiin.³¹

Vielä 1950-1960-lukujen taitteessa linjausta eri tavoitteiden välillä haettiin aktiivisesti. Opetusministeriössä ei alkuun välttämättä hahmotettu taloudellisia pyrkimyksiä, kun taas ulkoministeriössä ne saattoivat yhdistyä koulutustavoitteisiin h_yv in suoraviivaisesti. Tavoitteiden priorisointi aiheuttikin erimielisyyttä. Stipendiohjelmien laajentaminen kohtasi jatkuvaa vastarintaa valtion rahanjaosta päätettäessä. Opetusministeriön toistuvat lisärahoituspyynnöt saavuttivat rajallista vastakaikua 1960-luvun alussa, ja ohjelmat pyrittiin tyypillisesti hoitamaan mahdollisimman edullisesti. Toukokuussa 1963 Oittinen ja Siikala toivat esille turhautumisensa tilanteeseen:

Tähän asti stipendiohjelmien vaatimat määrärahat on maksettu veikkausvoittovaroista, eikä niitä ole otettu valtion budjettiin. Kun ohjelmat kansainvälisen kulttuuriyhteistyön laajenemisen johdosta ilmeisesti myös tulevat kasvamaan, esitetään harkittavaksi, olisiko tarvittavat varat otettava budjettiin esim. kansainvälisestä kulttuurivaihdosta aiheuttavien kulujen momentille.³²

Vastaavia pyyntöjä, kuten laajempaa sitoutumista ulkomaalaisten stipendiaattien majoituskustannuksiin, opetusministeriö joutui toistamaan läpi 1960-luvun, pääasiassa turhaan.³³

Ulkoministeriön näkökulmasta kansainväliset kulttuurisuhteet hahmotettiin hieman toisin, ulkopolitiikan jatkumona. Tässä lähestymistavassa korostuivat Suomi-kuva, kaupalliset intressit sekä kulttuurin käyttö helppona keinona solmia suhteita eri maihin ilman suurempia sitoumuksia. Sodan jälkeisinä vuosina ulkoministeriö näki roolikseen hallita kaikkia julkisia kansainvälisiä suhteita, myös kulttuurisuhteita stipendiohjelmineen. Kulttuurisuhteet hahmotettiin lehdistö- ja kulttuuriosaston toimialaksi, joskin uusien kulttuurisopimusten kaltaiset merkittävät poliittisluonteiset avaukset edellyttivät ministeriön poliittisen osaston toimia. Keskustelut kulttuurisopimuksista olivat kylmän sodan kontekstissa usein poliittisia, mutta myös taloudellisia: sopimukset edellyttivät vastavuoroisuutta, mikä sitoi jatkuviin kuluihin.

Sopimusten osalta ulko- ja opetusministeriö olivat vuorotellen vastahakoisia. Välillä ulkoministeriö pyrki käyttämään kulttuurisopimuksia osoittaakseen kiinnostuksensa jotain tiettyä, yleensä itäblokin maata kohtaan. Tällöin opetusministeriö saattoi muistuttaa maiden kulttuuristen suhteiden vähäisyydestä, kulujen kasvusta tai kulttuurisopimusten byrokraattisesta kankeudesta verrattuna tavalliseen stipendiohjelmaan.³⁴

30. OPM, kansio Kansainvälisten kulttuuriasiain toimikunta, 1952-1963, Stipendiasaiain toimikunta, Vuosikertomus, Suomen Unesco-toimikunta/Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasaiain toimikunta, Kertomus vuodelta 1962.

31. OPM, Jaakko Nummisen kokoelma, kansio Kulttuurisopimuspolitiikka, 1979-1984, PM Suomen kulttuurisopimuspolitiikka 1980-luvulla, Kansainvälisten asiain osasto, 4.10.1979. Kehitysyhteistyösopimukset oli silloin solmittu Etiopian, Kenian, Perun, Sambian ja Tansanian kanssa.

32. OPM, Ci:1 Stipendiasaiain toimikunnan pöytäkirjat 59-64, PM, Alote (sic) opetusministeriölle, Stipendiasaiain hallinnon rationalisointi, toukokuu 1963, Reino Oittinen, Kalervo Siikala.

33. Esimerkiksi OPM, Jaakko Nummisen kokoelma, kansio OPM:in Kansainvälisten asiain osasto, 70-94, PM, Vireillä olevia asioita hallituksen vaihtuessa, Kansainvälisten asiain osasto, 19.5.1970.

34. Esimerkiksi Suomen suurlähettiläs Sofiassa kirjoitti maaliskuussa 1968 Suomen ja Bulgarian mahdollisesta kulttuurisopimuksesta. Hän korosti ymmärtävänsä yliopistojen ja opetusministeriön vastahakoisuuden, mutta korosti asiaan

Opetusministeriö asettui kuitenkin yleisesti kannattamaan kahdenvälisen suhteiden kehittämistä jo 1950-luvun puolella saaden tukea useilta ystävyyssseuroilta ja kulttuuripersonoilta, kun taas ulkoministeriö saattoi suhtautua tuolloin uusiin sopimuksiin nihkeästi.³⁵

Ministeriöt joutuivat myös mukautumaan ulkopoliittikkaan, erityisesti presidentin linjauksiin. Jos Kekkonen otti kulttuurisopimuksen puheeksi jonkun ulkomaisen johtajan kanssa, ministeriöiden tehtäväksi jäi hoitaa sopimus mukisematta kuntoon.³⁶ Ulkoministeriö hoiti kulttuurisopimusten neuvottelut opetusministeriön kanssa, joka puolestaan kutsui koolle valtuuskunnat ja pohti asioiden teknisen hoitamisen. Molemmissa ministeriöissä korostettiin 1960-luvun aikana tarvetta systematisoida ja suunnitella sopimuksia kokonaisuutena, mutta käytännössä aloitteet tulivat satunnaisesti ja pääasiassa ulkopoliittisin kriteerein. Maaliskuussa 1972 hallituksen ulkovaliokunta hyväksyi periaatteen Euroopan sosialististen maiden kanssa tehtävästä runkosopimuksesta, johon kaild<i> 1970-luvun sopimukset perustuivat.³⁷ Neuvottelut tästä olivat alkaneet itäblokin maiden pyynnöistä erityisesti liittyen teknillistieteellisiin sopimuksiin.

Hallinnon rakenteet ja ulkomaiset verkostot

Ulkoministeriössä vuosina 1935-1960 toiminut Heild<i> Brotherus kuvailee muistelmissaan Suomen kansainvälisten kulttuurisuhteiden levänneen 1940-luvun lopulla erityisesti ulkominis-

teriön ja sen edustusverkoston aktiivisuuden varassa. Opetusministeriöllä ei käytännössä ollut resursseja ulkomaiseen toimintaan.³⁸ Kansainvälisten kulttuurisuhteiden kehittäminen oli kuitenkin ääneen lausuttu tavoite heti sodan jälkeen, ja valtio pyrki vahvistamaan rooliaan yksityisen sektorin hallitsemalla kentällä. Vuonna 1947 koulutusvaihtojen luvut olivat jo palanneet vuoden 1938 tasolle, mutta opetusministeriölle tämä oli liian vähän.³⁹ Kansainvälisten kulttuurisuhteiden kehittäminen oli opetusministeriön Oittiselle tärkeä tavoite, joka sai vastakaikua hallituksen ulkopuolelta. *Helsingin Sanomien* otsikko painotti keväällä 1949: "Suomen ulkomaisten kulttuurisuhteiden kohentaminen vaatii nopeita toimenpiteitä".⁴⁰

1940-luvun lopussa laaja hallituksen komitea muistutti tarpeesta koordinoita asioita opetusministeriön kanssa ja kehotti Suomea kehittämään kansainvälisiä kulttuuriyhteyksiä ja erityisesti suhteitaan Unescoon.⁴¹ Komitea myös linjasi, että yksityisen sektorin resurssien niukkuutta tulisi kompensoida valtion toiminnalla. Tavoitteeksi asetettiin opetusministeriön ja ulkoministeriön toimien koordinointi tämän suuntaisesti. Mietinnössä muistutettiin opetusministeriöön perustetusta kulttuurisuhteiden esittelijän virasta ja sen potentiaalista kulttuurisuhteiden järjestämisessä.⁴² Huomionarvoista on myös se, että komitea oli samalla linjalla kuin silloinen hallitus, suunnaten huomion erityisesti länteen. Kiinnostusta Suomen ja Neuvostoliiton

kytkeytyviä kaupallisia tekijöitä, joiden vuoksi sopimus ei olisi ainoastaan bulgarialaisille eduksi (Ulkoasiainministeriön arkisto, UMA, 46 E, kansio Yleistä, Maittain: ... -Englanti, 1951-..., suurlähettiläs W. Schreck UM:lle, 14.3.1968). Tässä tapauksessa ulkoministeriö ajoi vahvasti sopimusta, opetusministeriön viivytellessä. Ulkoministeriön apulaisosastopäällikkö Yrjö Väänänen muistion reunoihin on kirjoitettu "Miksi ei? Miksi viivytellä?" ja "Pol.osasto. Tämä asia hoidettava mahd. nopeasti päätökseen" (UMA, 46 E, kansio Yleistä, Maittain: ... -Englanti, 1951-..., PM, Suomen ja Bulgarian välinen kulttuurivaihto ja tieteellis-teknillis-taloudellinen yhteistyö, Yrjö Väänänen, 25.7.1968). Kts. myös UMA, 46 E, kansio Yleistä, Maittain: ... -Englanti, 1951-..., PM, Suomen bilateraalista kulttuurisuhteista, Kalervo Siikala, 13.1967.

35. UMA, 46 Z, kansio Puola, Matti Tuovisen muistio, 13.6.1962.

36. Marjatta Oksanen, Suomen kansainvälinen kulttuuriyhteistyö ja uusi Eurooppa. Teoksessa Kimmo Pulkkinen, Hannu Mäntyvaara & Risto Veltheim (toim.) *Isänmaan airuet. Suomalaista diplomatiaa viidellä vuosikymmenellä*. Edita 2016, 495-507.

37. UMA, 46 E, kansio *Yleistä*, PM, Sivistyksellistä, tieteellistä ja ammattilista yhteistyötä koskevat sopimukset Euroopan sosialististen maiden kanssa, Unto Tanskanen, 25.6.1974; Muistiinpano, "Kulttuuriyleissopimuksia" koskevasta neuvottelusta 10.2.1972, Erkki Kivimäki, 11.2.1972, sekä runkosopimuksen teksti.

38. Heikki Brotherus, *Ritarikadun asiamiehenä. Muistelmia murrosvuosilta 1932-1944*. Weilin+ Göös 1984, 128-134.

39. Komiteamietintö, Mon. 1949: 9; Suomen ulkomaisia kulttuurisuhteita tutkimaan asetetulta komitealta, 5 VN pöytäkirja 21.10.1948; Veli-Matti Autio, Markku Heikkilä, *Opetusministeriön historia 5, Jälleenrakennuksen ja kasvun kulttuuripoliittikkaa 1945-1965*. Opetusministeriö 1990, 68.

40. Suomen ulkomaisten kulttuurisuhteiden kohentaminen vaatii nopeita toimenpiteitä. *Helsingin Sanomat* 29.5.1949, 5.

41. Autio & Heikkilä 1990, 67-85.

42. Komiteamietintö Mon. 1949: 9; Suomen ulkomaisia kulttuurisuhteita tutkimaan asetetulta komitealta, pj Erik Lönnroth.

välisen kulttuuriyhteistyön kehittämiseen ei juuri ilmaistu. Toki mahdollisuudetkin ennen 1950-luvun puolta väliä olivat varsin heikot.

Jälkikäteen on nähtävissä, miten vastuu kansainvälisistä kulttuurisuhteista siirtyi vähitellen ulkoministeriöltä opetusministeriölle. Marraskuussa 1951 Kekkonen hallitus perusti opetusministeriön kansainvälisten kulttuuriasiain toimikunnan⁴³, joka annettiin Oittisen johdettavaksi. Toimikunta kokosi eri kulttuurialojen edustajia pohtimaan kansainvälisten kulttuurisuhteiden kehittämistä. Oittinen oli jo jonkin aikaan puhunut Unescoon liittymisen puolesta, mutta järjestöön liittymisen hinta, pelko Stalinin reaktiosta ja Suomen epävarma suhde Yhdistyneisiin kansakuntiin esti sen.⁴⁴ Tilanne muuttui Stalinin kuoleman myötä: Suomi liittyi YK:iin vuonna 1955 ja Unescoon jo seuraavana vuonna 1956. Helmikuussa 1957 Oittisesta tuli Suomen Unesco-toimikunnan puheenjohtaja. Opetusministeriön sisälle sijoitettu toimikunta otti heti suurimman osan Suomen julkisesta kansainvälisestä kulttuuritoiminnasta hoidettavakseen korvaten samalla vuonna 1951 perustetun toimikunnan. Unesco-toimikunta sementoi opetusministeriön roolin kansainvälisten kulttuurisuhteiden hoitajana myös koulutusvaihtojen osalta. Hitaan alun jälkeen kansainvälisten kulttuurisuhteiden kehitys alkoi kiihtyä 1950-luvun jälkipuoliskolta alkaen.

Opetusministeriön roolin kasvu näyttäisi olleen prosessi, jota ulkoministeriössä ei osattu täysin ennakoita. Timo Soikkanen on todennut ministeriön heränneen 1960-luvun alkupuolella siihen, että ulkosuhteet eivät olleet enää täysin sen käsissä. Ministeriöt olivat rakentaneet omia kansainvälisiä yhteyksiään ja erityisesti poh-

joismaiden suuntaan yhteistyötä hoidettiin ohi diplomaattikanavien. Opetusministeriön oman kansainvälisten asioiden osaston perustaminen vuonna 1966 vahvisti vallinneen asiantilan.⁴⁵ Osaston perustaminen oli pitkän prosessin lopputulos, jossa erityisesti Siikala oli aktiivisesti toiminut opetusministeriön vastuun kasvattamisen puolesta. Vuonna 1964 sekä ulkoministeri Ahti Karjalainen, opetusministeri Johannes Virolainen että opetusministeriön kansliapäällikkö Jaakko Numminen päätyivät kannattamaan ajatusta.⁴⁶ Samana vuonna Oittinen luopui Unesco-toimikunnan johdosta. Ilmeisesti hän olisi halunnut puoluetoveri Kalevi Sorsasta osaston uuden johtajan, mutta paikka meni pääsihteerinä pitkään toimineelle Siikalalle.⁴⁷

Kansainvälinen vaihto muodosti merkittävän osan ensin Unesco-toimikunnan ja sitten opetusministeriön kansainvälisten asioiden osaston toiminnasta.⁴⁸ Ensimmäiset kulttuurisopimukset Suomi oli solminut jo 1930-luvulla, mutta erityisen voimakkaasti niitä solmittiin 1960- ja 1970-luvulla. Tyypillisesti sopimukseen sisältyi ainakin opiskelijavaihtoa, usein myös tiede- ja kulttuurialojen asiantuntijavaihtoa sekä kielikursseja. Henkilöiden määrä ja vierailukuukaudet perustuivat vastavuoroisiin kiintiöihin sekä sopimusten osalta niissä mahdollisesti edellytettyjen sekkomiteoiden neuvotteluihin. 1960-luvun lopussa sopimuksia oli muutama: Unkarin (1959), Puolan (1938/1960) ja Neuvostoliiton (1955 ja 1960) kanssa. Lisäksi Romanian kanssa (1968) oli allekirjoitettu kulttuuripöytäkirja.⁴⁹ Kussakin sopimuksessa koulutusvaihtojen osuus oli merkittävä. Myös pohjoismaiden kanssa tehty Helsingin sopimus (1962) mainitsi stipendiohjelmien kehittämisen maiden välillä.⁵⁰ Näiden lisäksi oli kan-

43. Kalervo Siikala, *Suomen kansainväliset kulttuurisuhteet*. Kirjayhtymä 1976, 327-328.

44. Johannes Virolainen, *Muistiinpanoja ja myllykiljeitä*. Otava 1984, 204-205. Vuoden 1947 muistiossa Oittinen ehdotti valmistelevia toimia Unescoon liittymiseksi (OPM, Unesco-arkisto, kansio 8 Suomen Unesco-toimikunta, ia, Yleiset asiakirjat, 1955-1976, alakansio 8I, SUT:n perustamiseen liittyviä materiaalia - historia, PM, Yhdistyneiden kansakuntien kasvatus-, tiede- ja kulttuurijärjestöstä ja siihen liittymisestä aiheutuvista velvollisuudesta, eduista ja oikeuksista, R.H. Oittinen, 12.6.1947).

45. Timo Soikkanen, *Presidentin ministeriö. Ulkoasiainministeriön historia 2*. Edita 2003, 376-377.

46. Jaakko Numminen, *Suomen kulttuurihallinnon kehittäminen*. Aalto 1964 32-33.

47. Autio & Heikkilä 1990, 72-73.

48. Oksanen 2016.

49. UMA 46 E, Yleistä, maittain: -Englanti, 1951-..., Kansio Teknillis-tieteellinen yhteistyösopimuksen ehdotus Suomen ja Bulgarian välillä, PM, Suomen kulttuurisopimuksista eri maiden kanssa, Antti Lassila, 12.9.1968.

50. KMA, Kalervo Siikalan kokoelma, kansio Aineistoa 1957-58 ja 1962-69, Suomen UNESCO-toimikunta, Yleisradio/Suomen televisio, Opetusministeriö/Kansainvälisten asiain osasto, Vihko, Finland's international cultural relations, Kalervo Siikala, nd.

sainvälisten järjestöjen ohjelmia, joissa Suomi oli mukana, kuten Unescon itä-länsi-ohjelma. Unescon kautta Suomi saattoi solmia kontakteja ja vastaanottaa liikkuvuusrahoja myös eri ryhmille, kuten opettajille ja ay-liikkeiden edustajille.⁵¹

Kulttuurisopimusten ohella merkittävä osa vaihtotoiminnasta tapahtui erilaisten stipendiohjelmien kautta. Vuonna 1958 maita, joihin opetusministeriön hallinnoimilla stipendeillä oli mahdollista matkustaa, olivat Belgia, Islanti, Iso-Britannia, Italia, Kiina, Neuvostoliitto, Norja, Ranska, Ruotsi sekä Länsi-Saksa. Vielä tuolloin länsimaat selkeästi dominoivat valtiollista vaihtotoimintaa.⁵² Stipendiohjelmia solmittiinkin selkeästi länsimaiden kanssa, kun taas sosialistimaiden kanssa solmittiin kulttuurisopimuksia, joihin sisältyi opiskelijavaihtoa. 1960-luvulta 1970-luvun alkuun kulttuurisopimusten määrä kasvoi erityisesti itäblokin maiden suuntaan. Siikala arvioi muistiossa vuodelta 1967, että kymmenkunta maata olisi tuolloin ollut kiinnostunut sopimuksesta Suomen kanssa.⁵³

Asiat kehittyivät Suomen kulloistenkin ulkopolitiittisten linjausten mukaisesti: vuonna 1972 kansainvälisellä osastolla aloittanut Marjatta Oksanen arvioi, että osaston fokuksessa oli kulttuurisopimusten verkoston laajentaminen nimenomaan sosialistimaiden kanssa.⁵⁴ Etykprosessin mukaisesti kehitystä tapahtui kuitenkin myös länteen. Vuosien 1970 ja 1980 välillä Suomi allekirjoitti kulttuurisopimukset Bulgarian, Romanian, Saksan demokraattisen tasavallan, Tsekkoslovakian ja Jugoslavian, mutta myös Ranskan, Iso-Britannian, Italian, Itävallan, Länsi-Saksan, Turkin, ja Japanin kanssa. Kunkin

näistä kanssa Suomella oli ollut stipendiohjelmia jo aiemmin, mutta nyt vaihtotoiminta laajeni tai vähintäänkin valdintui.⁵⁵ Lisäksi Suomi harjoitti hallitustenvälistä kulttuuriyhteistyötä, joihin sisältyi stipendien vaihtoa kymmenen maan kanssa ilman erityistä sopimusta ja vaihto-ohjelmaa.⁵⁶ Laajimmillaan eli 1980-luvulla Suomella oli tämänkaltaisia suhteita yli 40 maan kanssa, suurin osa Euroopassa.

Vaihtokohteiden laajentuminen

Kun vaihto-ohjelmat olivat erilaisia luonteeltaan, niitä myös jouduttiin hallinnoimaan eri tavoin. Käytännön toimiin opetusministeriöllä oli laajat valtuudet. Se koordinoi laajaa kirjoa valintaprosesseja sekä niistä vastaavia toimikuntia ja instituutioita. Unesco-toimikunta (vuoden 1966 jälkeen kansainvälisten asiain osasto) julisti vuosittain haettavaksi eri maiden hallitusten apurahoja suomalaisille opiskelijoille ja tutkijoille, keräsi hakemukset ja joko teki esitykset niiden jakamisesta tai pani toimeen ohjelmista vastanneiden toimikuntien päätöksiä.⁵⁷ Se, että Unesco-toimikunta oli 1960-luvun puoliväliin asti keskeinen toimija, aiheutti ajoittain väärinymmärryksiä: hakijoille piti erikseen selvittää, että stipendin maksoi ulkomainen hallitus eikä Unesco.⁵⁸ Väärinymmärrysten välttämiseksi opetusministeriö päätti jo vuonna 1959, että toimikunnan oli stipendiohjelmiin liittyvissä tehtävissä toimittava eri nimikkeellä eli kansainvälisten stipendiasiaain toimikuntana.⁵⁹ Vuonna 1968 nimi muuttui stipendijaostoksi.

Kun Suomen Unesco-toimikunta perustettiin vuonna 1957, se sai hoidettavaksi vaihto-ohjelmat

51. Ks. esim. OPM, Suomen Unesco-toimikunta, kansio 8 Toimintakertomukset ja suunnitelmat, 1957-1977, Vuosikertomus Suomen Unesco-toimikunnan toiminnasta v 1957, 72.1958.

52. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 17, Tiedote Suomen tietotoimistolle Suomen Unesco-toimikunnasta, 3.3.1959.

53. UMA 46 E, Yleistä, maittain: -Englanti, 1951-..., Kansio Teknillis-tieteellinen yhteistyösopimuksen ehdotus Suomen ja Bulgarian välillä, PM, Suomen bilateraalista kulttuurisuhteista, 13.1967, Kalervo Siikala. Siikalan nimeämät maat: Belgia, Bulgaria, Japani, Jugoslavia, Taiwan, Romania, Itä-Saksa ja Tsekkoslovakia.

54. Veli-Matti Autio, *Opetusministeriön historia 6. Suväjä-jestelmien aika koittaa, 1966-1980*. Opetusministeriö 1993, 450-51, 468; Oksanen 2016.

55. UMA, 46 E, kansio Yleistä, Maittain: ... -Englanti, 1951-..., PM, Suomen bilateraalista kulttuurisuhteista, Kalervo Siikala, 13.1967.

56. OPM, Jaakko Nummisen arkisto, kansio Kulttuurisopimuspolitiikka, 1979-1984, PM, Suomen kulttuurisopimuspolitiikka 1980-luvulla, Kansainvälisten asiain osasto, 4.10.1979.

57. Ks. esim. Länsi-Saksaan pyrkijöiden käsittely vuonna 1961: OPM, Stipendiasiaain toimikunnan arkisto, Eac:11960, Belgia-Saksan liittotasavalta, kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan kirje, Saksan liittotasavallan apurahat suomalaisille opiskelijoille ja taiteilijoille lukuvuodeksi 1961-62, 27.3.1961.

58. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 17, Tiedote Suomen tietotoimistolle Suomen Unesco-toimikunnasta, 3.3.1959.

59. OPM, Ci:1 Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 59-64, Vuosikertomus Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan toiminnasta 1960, 10.3.1961, R.H. Oittinen.

kahdeksan maan kanssa: Belgia, Neuvostoliitto, Iso-Britannia, Italia, Norja, Ranska, Ruotsi ja Länsi-Saksa.⁶⁰ Hakijaluvut olivat alussa vaatimatonta: vuonna 1961 opetusministeriö vastaanotti yhteensä 131 vaihtohakemusta sen hoitamiin ohjelmiin. Tämän lisäksi tuli Neuvostoliittoinstituutin, ASLA-Fulbrightin sekä muiden organisaatioiden hoitamat vaihdot.⁶¹ Lähtevien ja saapuvien opiskelijoiden määrät näyttäsivät pysyneen suunnilleen samalla tasolla 1960-luvun puolimain asti siitäkin huolimatta, että korkeakoulujen opiskelijamäärät kasvoivat vuosittain. Tähän vaikutti luonnollisesti sekin, että Suomen valtion tarjoamien stipendien määrä pysyi lähes samana läpi 1960-luvun, Unesco-toimikunnan toistuvista pyynnöistä huolimatta. Lukuvuonna 1965-1966 suomalaisille tarjottuja stipendejä oli ASLA-Fulbright pois lukien 75, ja ulkomaalaisille Suomeen tarjottuja stipendejä oli 2562. Sekä stipendien että hakemusten määrä lähti selkeään kasvuun vasta 1970-luvun puolella. Yksinomaan Länsi-Saksan osalta opetusministeriön käsiteltävänä oli lukuvoodelle 1970-1971 jo no hakemusta.⁶³

Hakemuksista on mahdollista seurata syitä vaihtoon hakeutumiseen. Suurin osa perusteli hakemuksiaan joko pätevytyksellä tai yleisesti opiskelulla. Hakemusprosessissa iso merkitys oli suosittelijoilla sekä kohteen valinnalla: jos hakija oli lähdössä paikkaan, johon oli vähän pyrkijöitä, mahdollisuudet olivat luonnollisesti suuremmat. Maat tarjosivat myös eripituisia vaihtoja: Neuvostoliittoon ja Länsi-Saksaan oli eniten hakijoita osin myös siksi, että vaihtoperiodit olivat pitkiä, usein 10 kuukautta.

Koulutusvaihtojen arkipäivästä kertoo, että kansainvälisten stipendiasiaien toimikunnan arkistossa on suuri määrä kirjeenvaihtoa yksit-

täisten stipendiaattien kanssa, esimerkiksi opiskelusta Neuvostoliitossa. Monilla aloilla Suomessa oli kiinnostusta Neuvostoliitossa opiskelua kohtaan, mihin liittyvää kirjeenvaihtoa löytyy runsaasti, koska kokemuksia Neuvostoliitosta oli vielä 1960-luvun alussa vähän.⁶⁴ Neuvostoliiton kanssa harjoitettu vaihto työllisti ministeriötä, mutta aiheutti vähän muita kustannuksia Neuvostoliiton hoitaessa suomalaisopiskelijoista aiheutuvat kustannukset. Ongelmat olivat usein hyvin käytännöllisiä. Vuonna 1964 suomalaisia Neuvostoliiton stipendiaatteja kääntyi opetusministeriön puoleen pyytäen nostamaan stipendinsä määrää: stipendit suomalaisille olivat tuolloin 90-100 ruplaa kuukaudessa, kun esimerkiksi ranskalaiset saivat 170, amerikkalaiset 150 ja ruotsalaiset 140 ruplaa.⁶⁵ Kysymys oli osin triviaali, koska stipendiaatit saivat ilmaiset ateriat ja majoituksen, eikä muita kustannuksia juuri tullut.

Opetusministeriön 1970-luvun lopulla julkaiseva *Ulkomaiset opiskelu- ja tutkimusapurahat* kokosi maittain eri stipendimahdollisuudet. Tässä vaiheessa sosialistimaat dominoivat määrällisesti valtiodenvälisissä sopimuksissa. Useimpiin länsimaihin oli yksittäisiä stipendejä, isompiin kymmenkunta, Yhdysvaltoihin jopa 25 vajaan vuoden mittaista rahoitusta. Neuvostoliiton osalta listattiin 20 koko opintojen mittaista apurahaa, 25-30 liki vuoden mittaista tutkija-apurahaa, koko joukko eri alojen apurahoja lukuvouden mittaisiin opintoihin sekä 100 kesäkurssiapurahaa.⁶⁶ Neuvostoliittoon lähtevien määrällisesti suuri kirjeenvaihto opetusministeriön arkistossa synnyttääkin helposti harhan.

Suuri osa länsimaihin suuntaavista opiskelijoista lähti kaupallisten toimijoiden ja järjestöjen tarjoamalla stipendeillä, jotka eivät olleet opetus-

60. OPM, Suomen Unesco-toimikunta, kansio 8 Toimintakertomukset ja suunnitelmat, 1957-1977, Vuosikertomus Suomen Unesco-toimikunnan toiminnasta v 1957, 72.1958.

61. OPM, G1 Stipendiasiaien toimikunnan pöytäkirjat 59-64, Vuosikertomus Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaien toimikunnan toiminnasta 1960, 103.1961, RH. Oittinen.

62. "Stipendillä" tarkoitettiin yhdelle henkilölle annettua vaihtokautta Suomen ja jonkun toisen maan välisen vaihtosopimuksen kautta. Yhden vaihdon kautta voitiin julistaa auki useita stipendejä, esimerkiksi neljä 10kk mittaista stipendiä. Kts. OPM, G1 Stipendiasiaien toimikunnan pöytäkirjat 59-64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, PM, Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaien toimikunnan ehdotus Suomen kansainvälisten stipendisuhteiden laajentamiseksi, 16.1.1964; OPM, kansio Kansainvälisten kulttuuriasiaien toimikunta, 1951-1966, raportti, Lukuvouden 1965-66 stipendiohjelma.

63. Kts. OPM, G3 Stipendiasiaien toimikunnan pöytäkirjat 69-72, Pöytäkirjat 1969, numeroidut hakijoiden listat, Japanin, Länsi-Saksan ja Sveitsin hallituksen apurahat 1970-71.

64. Ks. esim. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 17, kirjejäljennökset (1957-1959).

65. OPM, G1 Stipendiasiaien toimikunnan pöytäkirjat 59-64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, Pöytäkirja kansainvälisten stipendiasiaien toimikunnan kokouksesta, 20.2.1964.

66. *Ulkomaiset opiskelu- ja tutkimusapurahat*, Opetusministeriön stipendiasiaien keskus [n.d., 1978?].

ministeriön kontrollissa. Suomalainen tiedemaailma oli suuntautunut selkeästi länteen, mistä kertovat muun muassa tieteellisiltä kirjastoilta kerätyt tilastot. Unesco-toimikunta toimitti keskusjärjestölle Helsingin yliopiston laatimia tilastoja Suomessa eri kielillä julkaistusta aineistosta sekä käännoksistä. Englannista oli käännetty vuonna 1965 kaikkiaan 458 nimikettä, ruotsista 6 ja saksasta 69. Venäjistä käännosten määrä oli 22, mikä jäi esimerkiksi tanskan (24) ja norjan (25) taakse. Suomessa puolestaan julkaistiin englanniksi kirjoitettua aineistoa 211 nimikettä, saksankielistä 57, venäjän jäädessä kahteen.⁶⁷ Tilastojen valossa tilanne näyttäisi jatkuneen vastaavanlaisena 1950-luvun lopulta lähtien. Suomalaisessa tiedemaailmassa Neuvostoliitto ei noussut kovin vahvasti esille. Sen sijaan Neuvostoliittoon houkuttelivat tyypillisesti opiskelun ja elämisen edullisuus sekä seikkailunhalu.⁶⁸

Vaihtokohteisiin tuli 1960-luvulla eksoottisempia kohteita Euroopan ja Yhdysvaltojen rinnalle. Vuonna 1965 alettiin pohtia Japanin ottamista mukaan ohjelmaan. Ehdotus tuli alun perin Tokion suurlähetystöstä, ja ensimmäinen kahdeksan kuukauden apuraha Japaniin tuli haettavaksi samana vuonna.⁶⁹ Vain aluksi hakemuksia ei tullut ensimmäistäkään, muutamassa vuodessa Japaniin pyrkijöitä oli moninkertaisesti hakupaikkoihin nähden. Sama ilmiö toistui Thaimaan kohdalla: toisesta vuodesta eteenpäin hakijoita alkoi löytyä. Kaiken kaikkiaan vielä 1960-luvulla lähtijät suuntasivat ennen kaikkea Euroopan maihin ja Yhdysvaltoihin, mutta opetusministeriöllä oli myös muutamia kohdentamattomia stipendejä, joilla saattoi lähteä maihin, joihin ei ollut erillisiä stipendejä. Esimerkiksi lukuvuonna 1963-1964 yksittäisiä lähtijöitä oli Algeriaan, Brasiliaan, Ceyloniin, Intiaan ja Pakistaniin.⁷⁰

Maailmalta Suomeen

Koulutusvaihtoa tapahtui molempiin suuntiin, ja ulkomaisten opiskelijoiden määrä suomalaisissa korkeakouluissa näyttäisi lähteneen kasvuun vuonna 1954. Vielä vuosina 1952 ja 1953 ulkomaalaisia oli 44 kumpanakin vuonna. Sen sijaan vuonna 1954 määrä hyppäsi 105:een ja pysyi sadan tuntumassa vuosikymmenen ajan.⁷¹ Opetusministeriön mukaan "Suomen yliopistoissa ja korkeakouluissa opiskeli lukuvuosina 1959, 1960 ja 1961 yhteensä 115 ulkomaalaista opiskelijaa" eli 0,4 prosenttia kaikista korkeakouluopiskelijoista. Luku oli huomattavasti pienempi kuin muissa Pohjoismaissa, kuten opetusministeriö usein nosti esille.⁷² Suomeen saapuneiden opiskelijoiden määrässä oli jopa laskua 1960-luvun alkuvuosina. Suomalaisen korkeakouluopiskelijoiden määrän noustessa vuodesta 1960 vuoteen 1963 yli kymmenellä tuhannella, aina 32 624:ään, ulkomaisten opiskelijoiden määrä laski 88:aan.⁷³

Toimikunta totesi katkerasti vuoden 1964 raportissa, että "mistään vastavuoroisuudesta ei voida puhuakaan, vaan Suomen myöntämät stipendit merkitsevät vain häviävää murto-osaa Suomen saamista stipendeistä." Tilanne "ei pienessäkään määrin vastaa sitä pyrkimystä aktiivisiin kansainvälisiin kulttuurisuhteisiin, joka on Suomen ulkopoliittikan julkilausuttu petiaate".⁷⁴ Opetusministeriön keskeisenä tavoitteena Unesccon liittymisestä 1970-luvulle oli kasvattaa opiskelijavaihdon lukua:

Mikäli Suomessa halutaan pyrkiä tehokkaaseen kansainväliseen kulttuuripolitiikkaan ja lisätä Suomen tuntemusta ja arvostusta maailmalla, Suomen olisi pysyttävä tarjoamaan huomattavasti nykyistä enemmän opiskelumahdollisuuksia ulkomaalaisille.⁷⁵

67. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 44, Unesco Questionnaire, filled by Margaretha Mickwitz (Helsinki University Library), 25.2.1966.

68. Perna 2002, 156

69. OPM, Ci:2 Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 65-68, Pöytäkirjat 1965, esityslista ja pöytäkirja kokouksesta 25.3.1965.

70. OPM, Ci:1 Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 59-64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, PM, Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan ehdotus Suomen kansainvälisten stipendisuhteiden laajentamiseksi, 16.1.1964.

71. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 44, Unesco Questionnaire, filled by Helvi Rastikainen, 23.1.1959.

72. OPM, Ci:1 Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 59-64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, PM, Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan ehdotus Suomen kansainvälisten stipendisuhteiden laajentamiseksi, 16.1.1964.

73. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 44, Tilastollisen päätoimiston kooste Unesco-toimikunnalle, 7.12.1964.

74. OPM, Ci:1 Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 59-64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, PM, Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan ehdotus Suomen kansainvälisten stipendisuhteiden laajentamiseksi, 16.1.1964.

75. OPM, Ci:1 Stipendiasiaain toimikunnan pöytäkirjat 59-64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, PM, Opetusministeriön kansainvälisten stipendiasiaain toimikunnan ehdotus Suomen kansainvälisten stipendisuhteiden laajentamiseksi, 16.1.1964.

Muistio vuodelta 1964 kehotti laatimaan pitkän tähtäimen suunnitelman stipendien määrän kasvattamiseksi. Tuolloin Suomeen saapuneista syntyviin kustannuksiin oli varattu 186 000 markkaa vuodessa. Muistiossa esitellyn suunnitelman kustannukset olisivat olleet 202 000 markkaa. Opetusministeriö ei kuitenkaan päässyt toteuttamaan esitystä. Lukuvuonna 1964-1965 päätettiin järjestää stipendiohjelma 24 maan kanssa ja muistiosta säilyi uusina stipendeinä ainoastaan kaksi, "Afrikan maille yhteisesti" sekä "Pohjoismaisten suomen kielen tutkijoiden haettavaksi".⁷⁶

1960-luvun puolivälissä vaihto-ohjelmat toivat Suomeen opiskelijoita pääasiassa muualta Euroopasta ja Yhdysvalloista. Esimerkiksi lukuvuonna 1963/1964 Suomessa olleista ulkomaisista opiskelijoita 14 oli Länsi-Saksasta, Ruotsista ja Yhdysvalloista 14 muista maista tuli yksittäisiä opiskelijoita. Neuvostoliitosta tulijoita oli viisi.⁷⁷ Aiempiä vuosina Neuvostoliitosta ei välttämättä tullut ketään.⁷⁸ Unesco-toimikunnan tilastoista ilmenee myös, että Suomeen saapuneista opiskelijoista lähes puolet tuli opiskelemaan humanistisia tieteitä (pääasiassa suomen kieltä, kirjallisuutta ja historiaa), neljännes yhteiskuntatieteitä ja noin viidesosa luonnontieteitä tai tekniikkaa.⁷⁹

Neuvostoliitosta Suomeen saapuvien opiskelijoiden ja tutkijoiden kohdalla tilanne oli erikoinen. Neuvostoliitto ei sallinut vapaata matkustamista ennen 1980-luvun loppua, mikä heijastui vahvasti koulutusvaihtoihin. Vaikka Neuvostoliitto avautui koulutusvaihdolle jo 1950-luvun puolimaissa, maa otti huomattavasti enemmän opiskelijoita vastaan kuin se lähetti ulkomaille. Neuvostoliitto valitsi erittäin tarkoin, ketä se oli valmis lähettämään ulkomaille. Verrat-

tuna siihen, paljonko koulutusvaihtoa Suomen ja Neuvostoliiton välillä lopulta oli, vierailuja tehtiin huomattavan paljon puolin ja toisin. Sekä kouluhallitus että opetusministeriö vaihtoivat Neuvostoliiton kanssa delegaatioita ahkerasti.⁸⁰

Vaikeaksi Neuvostoliiton kanssa harjoitetun koulutusvaihdon tarkastelun tekee vertailukelpoisen aineiston puute. Aikalaiset katsoivat, että verrattuna muihin länsimaihin, Suomella oli poikkeuksellisen paljon opiskelijavaihtoa Neuvostoliiton kanssa sekä verrannollisesti että absoluuttisesti. Ritva Kaipio opetusministeriöstä kuitenkin arvioi, että yhteydet Neuvostoliittoon olivat ennen kaikkea muodollisia ja tarvittiin erilaisia yhteistyöelimiä, kuten tieteellis-tekninen yhteistyökomitea (TT-komitea), jotta yhteistyö toteutuisi käytännössä.⁸¹ Erityisesti 1970-luvulta eteenpäin varsinaisen opiskelijavaihdon sijaan järjestettiin erilaisia suomalais-neuvostoliittolaisia seminaareja ja konferensseja.⁸² Neuvostoliittolaisia vieraita saapuikin tyypillisesti lyhyille vierailuille ja vain harvoin pitkille, koko lukuvuoden kestäville vierailuille. Sama ilmiö heijastui opiskelijoista tutkijatasolle.

Yksi keskeinen motiivi opiskelulle Suomessa oli tieteellinen kiinnostus suomen kieleen, kuten Pertti Virtaranta kuvailee kirjassaan.⁸³ Vuosien 1960-1963 stipendiopiskelijoista 16 eli suurin yksittäinen ryhmä tuli opiskelemaan suomen kieltä, kirjallisuutta ja historiaa.⁸⁴ Kontaktit suomen kielen tai Suomen kanssa usein edelsivät opiskelijavaihtoa. Hyvä esimerkki tästä on unkarilaisen Bela Gundan vuoden 1970 hakemus. Unkarin tiedeakatemian kansatieteen tutkimuslaitoksen osastopäällikkö Gunda oli jo aiemmin tutkinut fenno-ugrilaista kansatiedettä.⁸⁵ Ajan mittaan

76. OPM, Ci:1 Stipendiasiaian toimikunnan pöytäkirjat 59-64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, kansainvälisten stipendiasiaian toimikunnan kokous, 20.2.1964.

77. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 44, Tilastollisen päätoimiston kooste Unesco-toimikunnalle, 7.12.1964.

78. Näin oli esimerkiksi lukuvuonna 1959/60 (KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 44, Tilastollisen päätoimiston kooste Unesco-toimikunnalle, 17.2.1961).

79. KA, Unesco-toimikunnan arkisto, kansio 44, Suomen Unesco-toimikunnan laatima muistio, n.d.

80. Ks. esim. UMA, 46 Z, kansio NL, Matkat, Raportti ulkoministeriölle, 8.12.1964; idem, Muistio: Kouluhallituksen valtuuskunnan vierailu Neuvostoliitossa, 28.10.1965.

81. KA, Suomi-Neuvostoliitto-Seuran kokoelma, kansio 398, Kulttuurivaihto / Yleistä (1945-1994), Ritva Kaipion esitelmä [SNS:n] keskusjohtokunnan kokouksessa, 30.3.1982.

82. Seminaareja oli useilla eri tieteenaloilla. Myös esim. koulutuksen alalla ryhdyttiin järjestämään suomalais-neuvostoliittolaisia koulu- ja aikuiskasvatusseminaareja säännöllisesti vuodesta 1974 alkaen. Ks. esim. KA, SNS:n kokoelma, kansio 48, Sihteeristön pöytäkirjat (1970-77), Pöytäkirja sihteeristön kokouksesta, 18.6.1974.

83. Pertti Virtaranta, *Suomeen suostuneita. Kielimiehiä ja kulttuuripersoonia*. SKS 1995.

84. OPM, kansio Kansainvälisten kulttuuriasiaian toimikunta, 1951-1966, PM, Suomen bilateraaliset stipendivaihtosuhteet 1963-1964.

yhteistyö suomalaisten ja ulkomaisten yliopistojen välillä laajeni, mikä heijastui myös hakemuksissa. Suomen yliopistoihin tultiin opiskelemaan vahvoiksi koettuja alueita sekä työskentelemään tunnettujen tieteentekijöiden kanssa. Esimerkiksi vuonna 1970 eräs hollantilainen tutkija Leidenin yliopistosta haki Helsinkiin tekemään tutkimusta Georg von Wrightin ohjauksessa.⁸⁶

Suomeen saapuvat ulkomaalaiset tulivat pääasiallisesti Helsingin yliopistoon, hakemuksia muihin yliopistoihin oli erittäin vähän. Toisinaan hieman satunnaisilta vaikuttaneet valinnat saattoivat muodostua ammatillisesti tärkeitä. Näin näyttäisi käyneen esimerkiksi Åbo Akademiin 1970-luvulla päätyneelle, myöhemmin diplomaattina toimineelle Michael A. Boorsteinille.⁸⁷ Päätökset ulkomaalaisista stipendiaateista Suomeen tehtiin pitkälti ulkomailla, yhteistyössä lähetystöjen, paikallisten tahojen ja opetusministeriön kanssa. Esimerkiksi Suomen valtion apurahat brittiläisille opiskelijoille päätettiin vuonna 1970 seuraavasti: Lontoon suurlähetystö lähetti ulkoministeriölle listan ensisijaisista ja varalla olevista stipendiaateista, joka puolestaan lähetti tiedon eteenpäin opetusministeriölle käytännön toimenpiteitä varten.⁸⁸ Ruotsin osalta taas Svenska Institutetin apurahalautakunta lähetti Suomen suurlähetystöön listan nimistä apurahan saajiksi, ja ulkoministeriö lähetti tämä eteenpäin opetusministeriölle.⁸⁹ Tapauksissa, joissa hakuvolyymi oli verrattain pieni, lähetystö yksinkertaisesti lähetti opetusministeriölle listan hakijoista, joka puolestaan teki päätökset stipendien saajista.⁹⁰ Kaukaisempien maiden kohdalla päätökset saatiin tehdä kokonaan lähetystön

toimesta: Nigerian esittämät ehdokkaat arvioitiin Lagosissa sijaitsevassa lähetystössä professorien suosituskirjeiden pohjalta, mutta samalla arvioitiin itse hakijaa.⁹¹

Euroopan ulkopuolisten kehittyvien maiden tapauksessa prosessit näyttäisivät muutenkin eronneen länsi- ja sosialistimaiden vastaavista. Esimerkiksi 1960-luvulla opetusministeriö säännönmukaisesti keräsi hakemukset, mutta pyysi lausuntoa ulkoministeriön kansainväliseltä kehitysaputoimistolta.⁹² Kehittyvien maiden opiskelijoille ja tutkijoille myönnettävien stipendien lisääntyminen 1960-luvulla oli seurausta siitä, että Suomi huomioi Unescon kehotuksen käyttää stipendiohjelmia kehitysyhteistyön muotona. Unesco esitti vuonna 1963 jäsenmailleen vetoituksen harkita apurahojen myöntämistä sellaisille afrikkalaisille loppututkinnon suorittaneille henkilöille, jotka halusivat jatkaa opintojaan ulkomailla. Tammikuussa 1964 opetusministeriön kansainvälisten stipendiasian toimikunta pohtikin Afrikan stipendiohjelmia tältä pohjalta. Suomen Unesco-toimikunta perusti asian käsittelyä varten erityisjaoston, joka ehdotti viittä stipendiä Afrikan maille. Stipendit olisivat ehdollisia ja haettavissa Unescon kautta.⁹³ Euroopan ulkopuolella kiinnostus Suomea kohtaan laajeni vähitellen. Vuonna 1966 maat, joista tuli stipendihakemuksia Suomeen ilman, että niillä oli stipendiohjelmia Suomen kanssa, olivat tyypillisesti Afrikasta ja Aasiasta.⁹⁴ Vaikka päätökset stipendiohjelmista ja koulutusvaihtoja vauhdittaneista kulttuurisopimuksista olivat usein ulkopoliittisia, stipendejä jakaessa politiikka näyttäisi yleensä olleen varsin pienessä roolissa.

85. OPM, Kansainvälisten Stipendiasian toimikunnan arkisto, Eac:3 1970, Alankomaat-Unkari, Bela Gundan apurahahakemus, 7-4.1970.

86. OPM, Stipendiasian toimikunnan arkisto, Eac:3 1970, Alankomaat-Unkari, Frans von Zettenin stipendihakemus, 9.3.1970.

87. Michael Boorsteinin haastattelu, <https://memory.loc.gov/service/mss/mfdip/2010/2010booo1/2010booo1.pdf> (9.5.2022).

88. OPM, Stipendiasian toimikunnan arkisto, Eac:3 1970, Alankomaat-Unkari, UM:n kirje Opetusministeriöön, Suomen hallituksen apurahat englantilaisille v. 1970-71, 4-4.1970.

89. OPM, Stipendiasian toimikunnan arkisto, Eac:3 1970, Alankomaat-Unkari, UM:n kirje Opetusministeriölle, Suomen hallituksen apurahat ruotsalaisille v. 1970-71, 9-4.1970.

90. Ks. esim. OPM, Stipendiasian toimikunnan arkisto, Eac:3 1970, Alankomaat-Unkari, UM:n kirje Opetusministeriölle, Suomen hallituksen apurahat israelilaisille v. 1970-71, 28-4.1970.

91. OPM, Ci:1 Stipendiasian toimikunnan pöytäkirjat 59-64, Esityslistat ja pöytäkirjat 1964, Suomen hallituksen apuraha afrikkalaisille 1964-65.

92. OPM, Stipendiasian toimikunnan arkisto, Eac:2 1965, Alankomaat-Yhdysvallat, kirje ulkoasiainministeriön kansainväliselle kehitysaputoimistolle, 25.5.1966.

93. OPM, Kansainvälisten kulttuuriasian toimikunta, 1951-1966, PM, Afrikan stipendiohjelma, 15.1.1964.

94. OPM, Ci:2 Stipendiasian toimikunnan pöytäkirjat 65-68, Pöytäkirjat 1966-1967, kokous 17-5.1966.

Opetusministeriön stipendiohjelmat kansainvälistymiskeinona ja tutkimuskohteena

Opetusministeriön hallinnoimat stipendiohjelmat ovat tärkeä osa Suomen kylmän sodan aikaisen kulttuurisuhteiden ja kulttuuridiplomatian kehitystä. Niissä tulee esille samoja tavoitteita, mutta myös ristiriitoja kuin Suomen ulkopoliitikassa laajemminkin. Yksi keskeisistä yhtäläisyyksistä on Suomen kansainvälisiin suhteisiin kytkeytynyt resurssien niukkuus, joka koski sekä ulko- että opetusministeriön toimintaa. Taloudelliset argumentit olivat jatkuvasti läsnä ja usein muita tekijöitä painavampina. Taloudellinen niukkuus aiheutti jatkuvia ongelmia esimerkiksi ulkomaalaisten stipendiaattien majoittamisessa. Opetusministeriön virkamiesten vahva kansainvälisyys ja modernisaatioon suuntaava orientaatio törmäsikin usein tiukkaan taloudenpitoon. Ulkoministeriö puolestaan painotti ulkopoliittisia tavoitteita: vaihto-ohjelmilla vahvistettiin Suomi-kuvaa, kehitettiin suhteita eri maiden kanssa, avattiin markkinoita ja tuotiin tietoa Suomeen. Lähetystöt näkivät vaihto-ohjelmat helppona keinona syventää suhteita asemamaan kanssa samalla toivoen, että kaupalliset suhteet kehittyisivät perässä.

Opetusministeriö saattoi vierastaa "poliittisella tasolla" sovitun kulttuurisopimuksia: 1970-luvulla se esimerkiksi vastusti sopimuksen solmimista Australian kanssa. Perusteluna oli, että Suomen ja Australian väliltä puuttui pitkäaikaisia epävirallisia kulttuurikontakteja, jotka olisivat tukeneet virallisten suhteiden kehittämistä. Ministeriö muistuttikin niukoista resursseistaan, jotka eivät olisi mahdollistaneet vastavuoroisuutta.⁹⁵ Varsinaisten kulttuurisuhteiden olemassaolo ja kehittymismahdollisuudet olivat ulkoministeriölle vähemmän tärkeitä kuin kulttuurisopimuksen potentiaalinen rooli kylmän sodan ulkopoliittisen tasapainoilun tukena.

Tässä artikkelissa käytetty lähdeaineisto viittaa siihen, että vaikka erityisesti opetusministeriön sisällä kehittyi jo 1950-luvulla vahva tahto korostaa ja kehittää vaihto-ohjelmia monipuolisesti, resurssit ja reunaehdot niiden kehittämiseen olivat 1970-luvulle asti varsin niukat. Ulkoministeriön geopolitiikkaan perustuva logiikka näyttäisi myös ajoittain menneen ristiin opetusmi-

nisteriön kulttuuripoliittisten näkemysten, sekä vastavuoroisuuteen ja resursseihin liittyvien pyrkimysten kanssa. 1970-luvun mittaan vaihtosopimusten verkosto alkoi laajentua merkittävästi, laajentaen samalla suomalaisten opiskelijoiden vaihtomahdollisuuksia sekä uusien maiden, että vaihtopaikkojen määrän osalta. Tämä loi pohjaa varsinaiselle kansainvälisen liikkuvuuden läpimurrolle, joka tapahtui 1990-luvulla, Erasmus-ohjelman kehityksen ja Suomen EU-jäsenyyden myötä.

Kylmän sodan kontekstissa vaihtojen julkilausutut tavoitteet korostivat puolueettomuutta ja noudattelivat Suomen kulttuuridiplomatialleen asettamia tavoitteita. Esiin nousi erityisesti talouden ja kaupan kehittäminen, koulutus, geopoliittisia tekijöitä Suomi-kuvan muodossa, mutta usein myös kansallisen projektin kehittäminen, kansainvälistyminen, sivistyksen laajentaminen ja yhteiskunnan modernisaatio. Pääasiassa stipendiohjelmat nähtiin positiivisessa valossa ja erityisen tärkeitä ne olivat opetusministeriölle. Tämä näkyi myös siinä, miten opetusministeriö pyrki pitämään huolta ulkomaalaisista stipendiaateista Suomessa, yrittäen esimerkiksi parantaa näiden majoitusolosuhteita.

Yksilötasolla arkistosta löytyvistä matkakertomuksista saa monipuolisen kuvan sekä vaihtoon lähtemisen että Suomeen hakeutumisen syistä. Niissä ollaan tyypillisesti kaukana sekä byrokratian että kylmän sodan ideologisesta ja poliittisesta maailmasta. Sävy on usein ihmettelevä, ja kertomuksissa nousee esille arkisia haasteita; opiskelija-asunnosta puuttuu lämmin vesi, ruoka on liian suolaista tai sänky liian pehmeä. Kertomukset kuitenkin nostavat esille koulutusvaihtojen merkityksen keskeisiä elementtejä: tärkeintä oli saada hyvää koulutusta, kansainvälistä kokemusta, aineistoa tutkimukseen, kertojasta riippuen. Tutkimusta voisikin jatkaa tarkastelemalla vaihtoon lähteneiden motiiveja ja kokemuksia. Esimerkiksi opetusministeriön stipendiasiaan toimikunnan arkistomateriaali mahdollistaisi tällaisen tutkimuksen. Myös ulkomaiden motiivit Suomeen suuntautuvan koulutusvaihdon osalta rajautuivat tämän tarkastelun ulkopuolelle. Koulutusvaihtojen osalta tutkittavaa jää joka tapauksessa runsaasti.

95. UMA, 46 E, Yleistä, maittain: -Englanti, 1951- ..., kansio Kulttuurisopimus Suomi-Australia, OPM UM:lle, Kulttuurisopimus Suomi-Australia, Kalervo Siikala, Raija Kallinen, 30.7.1976.

Tämän artikkelin tavoitteena on ollut nostaa esille yleisesti koulutusvaihtoihin liittyviä julkisia prosesseja, keskeisiä toimijoita sekä kansainvälistä kehystä, jossa erityisesti opetusministeriö, mutta myös ulkoministeriö toimi. Tarkastelu-ajanjaksona olleet sodanjälkeiset vuosikymmenet olivat koulutusvaihtojen rakenteiden hahmottumisen kannalta keskeisiä. Suomen rooli toisen maailmansodan jälkeen voimakkaasti kehittyneessä kansainvälisessä liikkuvuudessa vaatisi kuitenkin huomattavasti enemmän huomiota tullakseen tyydyttävästi selitetyksi. Potentiaalista aineistoa jatkotutkimukselle on runsaasti, lähte-

vien ja saapuvien stipendiaattien hakemuspaperista eri hallinnonalojen muistioihin, järjestöjen aineistoihin ja kansainvälisten toimijoiden arkistoihin.

Louis Clerc on poliittisen historian professori Turun yliopistossa. **Sähköposti:** loucle@utu.fi

Simo Mikkonen on Venäjän ja Itä-Euroopan historian dosentti ja yliopistotutkija Jyväskylän yliopistossa. **Sähköposti:** simo.mikkonen@jyu.fi